

Radicaal, martiaal en in een bepaald opzicht laïcaal

de katholieke kerk ten tijde van Franciscus

Een manier om een samenleving te leren kennen is om nauwkeurig te kijken naar groepen en individuen 'in de marge': hoe stelt de gevestigde macht zich op tegenover verschoppelingen en alto's, en hoe stellen die zich weer op tegenover de gevestigde macht? Deze belangstelling voor het marginale komt opmerkelijk veel voor bij liefhebbers van de religieuze geschiedenis van de late middeleeuwen. We kennen deze periode als de tijd van de ketters, de bedelbroeders, begijnen, melaatsen en andere 'tegenbewegingen'. Het aantal publicaties dat gewijd is aan deze groepen is groot, met in hun midden een ereplaats voor het klassieke boek van de Duitse historicus Herbert Grundmann, verschenen in 1935 en nogmaals, met *Anhang*, in 1961.¹

224

Aan dergelijke voorstellingen van het verleden, dus met bijzondere (of zelfs exclusieve) aandacht voor marginalen, kleeft echter een groot nadeel: een (te) grote eenzijdigheid met als gevolg een karikaturale voorstelling van het verleden. Voor de periode van de twaalfde en dertiende eeuw geldt bijvoorbeeld dat al die 'tegenbewegingen' hun ontstaan (en voortbestaan) te danken hadden aan iets dat centraal stond in de samenleving, destijds was dat de katholieke kerk. Om een vergelijking te maken: als je iemands gelaat wilt typeren, kan dat met behulp van een silhouet. Maar als je iemands 'blik wilt vangen', heb je niks aan een hele rij silhouetten. In dit artikel wil ik de blik vangen van de katholieke kerk ten tijde van Franciscus door een overzicht te geven van de besluiten van het vierde Concilie van Lateranen (het twaalfde oecumenische concilie) uit 1215. Dit concilie streefde naar een grotere onderlinge verbondenheid der christenen door middel van een hernieuwd pastoraat en apostolaat en door meer macht voor de bisschoppen en de paus over hun 'onderdanen' (= de gelovigen) dan al het geval was. De besluiten van Lateranen IV kwamen niet uit de lucht vallen maar pasten in een trend die al enige tijd gaande was; voor een groot deel zijn ze een uitwerking van eerdere conciliebesluiten en van de synodale statuten van het bisdom Parijs dat omstreeks 1200 veel prestige genoot binnen de westerse kerk. Toch vormen ze tezamen een compositie die veel meer is dan een compilatie van wat al bestond. Het concilie kwam namelijk tot stand op initiatief van paus Innocentius III (1198-1216). Als het

¹ Herbert Grundmann, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter. Untersuchungen über die geschichtlichen Zusammenhänge zwischen der Ketzerei, den Bettelorden und der religiösen Frauenbewegung im 12. und 13. Jahrhundert und über die geschichtlichen Grundlagen der deutschen Mystik / Anhang: Neue Beiträge zur Geschichte der religiösen Bewegungen im Mittelalter*, Hildesheim 1961.

adagium van Barack Obama, 'Yes, we can!' ook van toepassing is op andere grote mannen uit de geschiedenis, dan komt paus Innocentius misschien wel als eerste in aanmerking. Hij hoefde zijn gezag niet af te dwingen, het werd hem eenvoudig geschonken en de westerse christenheid schaarde zich collectief en vol overgave achter zijn hoog gegrepen idealen. De wereld waarin Franciscus rondwandelde, werd bewogen door de idealen van Innocentius.²

het drievoudig Pasen van paus Innocentius

In het voorjaar van 1213 liet Innocentius uitnodigingen versturen voor een concilie dat volgens plan moest beginnen op 1 november, Allerheiligen, 1215. Hij had haast. De zonden dienden bestreden te worden, de zeden hervormd, de ketterijen vernietigd, het geloof versterkt, twistgesprekken beëindigd, de vrede gevestigd, de vrijheid beschermd. Ook moest er eenheid komen onder de vorsten om het Heilig Land te bewaren voor de christenheid. In 1099 hadden westerse legers Jeruzalem veroverd op de moslims en voortvarend enkele vorstendommen gesticht over een langgerekt gebied van Edessa tot Aqaba. Eind twaalfde eeuw brokkelde dit gebied weer af, vooral door toedoen van de koerd Saladin, een machtig kalief en groot veldheer. Met de derde kruistocht in 1189-1192 wonnen de kruisvaarders weer enig terrein terug, maar de situatie bleef penibel. Jeruzalem lag op de frontlijn tussen elkaar bestrijdende christenen en muzelmannen, in 1244 zou het pleit voorgoed beslecht worden in het voordeel van de laatsten.

Op het concilie werden verwacht: alle westerse bisschoppen (in uitzonderlijke gevallen een plaatsvervanger), afvaardigingen van kathedralen en kapittelkerken, grootmeesters van geestelijke ridderorden, de keizer van Constantinopel (dat tussen 1204 en 1261 in handen was van de westerlingen), de geestelijk leider der Armeniërs en de patriarchen van Antiochië en Jeruzalem. Uiteindelijk kwamen vierhonderd bisschoppen opdagen, alsmede achthonderd abten en priors en tal van vertegenwoordigers van kathedralen, kapittelkerken, patriarchaten en vorstendommen. Bij de opening van het concilie op 11 november 1215 (dus tien dagen te laat), deelde de paus mee waarom hij tot dit alles besloten had. Hij wilde met dit grote gezelschap nog voor zijn dood een 'drievoudig Pasen' vieren, dat wil zeggen op drieërlei wijze vieren dat de zonde zal worden overwonnen door de deugd: met de definitieve verovering van Jeruzalem, met de hervorming van de kerk in lijf en leden, met de overgang van het tijdelijk leven naar de hemelse glorie. Na deze uitleg werden door de paus zeventig besluiten meegedeeld in precies drie dagen (11, 20 en 30 november); in feite werden de besluiten niet door de concilievaarders maar door de paus genomen.

Ofschoon de besluiten over uiteenlopende onderwerpen gaan, zijn ze gezamenlijk duidelijk afgestemd op het drievoudig Pasen van Innocentius. De gedachte dat Jeruzalem in de handen der heidenen zou blijven, was voor hem ondraaglijk. Overigens dacht hij niet alleen aan militaire actie, maar hield hij ook de diplomatieke optie open. Reeds in 1213 had hij aan de sultan van Bagdad en Damascus verzocht om Jeruzalem aan hem af te staan, evenals andere delen van het Heilig Land, 'waar onze heer Jezus Christus met zijn eigen voeten heeft rondgelopen'. Ten tijde van Franciscus was de katholieke

² Er zijn ettelijke edities van de Lateraanse conciliebesluiten. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van een wat oudere maar goed ingeleide editie: Charles-Joseph Hefele, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, V-2 (...) corrigée et augmentée de notes critiques et bibliographiques par H. Leclercq, Paris 1913, 1316-1398. Een veel gebruikte editie is: Norman P. Tanner (ed.), *Decrees of the Ecumenical Councils*, vol. 1, London/Washington D.C. 1990, 227-271.

kerk bevangen door het idee van de kruistochten, en daardoor enigszins militaristisch van karakter geworden. We komen daar nog op terug, eerst het beloofde overzicht van de conciliebesluiten of canons.

afbakening en aanscherping van leer en gezag

In de eerste canon geeft Innocentius een scherpe definitie van de Heilige Drieëenheid, de schepping, de incarnatie van God de Zoon, de sacramenten. Hier komen we voor de eerste maal in een conciliebesluit het woord *transsubstantiatio* tegen, als technische term om de verandering tijdens de mis van brood en wijn in respectievelijk het lichaam en het bloed van Christus te duiden. Aan het slot van deze canon zegt Innocentius dat 'ook gehuwden, wanneer zij leven in het juiste geloof, de eeuwige zaligheid kunnen verwerven'. Deze bepaling was gericht tegen de katharen die het huwelijk afwezen. De volgende twee canons zijn nog duidelijker gericht tegen 'ketteren'. Deze worden zonder pardon geëxcommuniceerd en dienen daarenboven vervolgd te worden door de wereldlijke overheid. Canons 4 en 5 betreffen de relatie met de oosterse kerken. Zo bepaalt het concilie zonder blikken of blozen dat de kerk van Rome de moeder en meesteres van alle gelovigen is, daarna volgen in belangrijkheid de kerk van Constantinopel, die van Alexandrië, die van Antiochië, en onderaan die van Jeruzalem. Na enkele canons over de aanscherping van de kerkelijke tucht volgt een interessante canon over bisdommen waarbinnen verschillende talen worden gesproken. De verantwoordelijke bisschop moet ervoor zorgen dat er voor iedere groep een liturgisch aanbod is in de eigen taal (can. 9). De organisatiegraad van de kerk dient fors verbeterd te worden: jaarlijks een provinciaal concilie (can. 6), uitbreiding van de bisschoppelijke staf (10), aan iedere kathedraal en andere grote kerken degelijk onderwijs aan priesterstudenten (can. 11). Religieuze ordes dienen naar voorbeeld van de cisterciënzers elke drie jaar generaal kapittel te houden (can. 12). Om wildgroei te voorkomen en het goede overzicht te bewaren mogen er voortaan geen nieuwe kloosterorden meer worden gesticht (can. 13).

de zielzorg: disciplineren van herders én schapen

Iets levendiger, althans voor de verbeelding van de hedendaagse lezer, zijn de canons over het kerkelijk leven, meer bijzonder de tucht waaraan priesters onderworpen zijn. Celibaatovertreeders moeten streng gestraft worden, vooral degenen onder hen die zonder scrupules doorgaan met de viering van de liturgie: wie de eredienst voltrekt, moet beschikken over een zuiver hart én een zuiver lichaam (can. 14). Daarnaast is het aan priesters verboden om zich over te geven aan drankzucht en jacht, en om honden of valken te houden (can. 15). Het is hun evenmin toegestaan om zich met allerlei wereldlijke aangelegenheden in te laten, zoals toneel (mime), vertoningen van goochelaars en cabaret. Zij moeten duidelijk zichtbaar de tonsuur dragen, hun kleren moeten zij netjes dicht houden, niet te lang, niet te kort, niet te bontgekleurd, geen borduursels en verguldsels en dergelijke (can. 16). Het is, aldus Innocentius, zeer betreurenswaardig dat er priesters zijn die halve nachten doorfeesten en daardoor het ochtendgebed missen, of die liever converseren met leken dan zich bekommeren om de eredienst (can. 18). Na twee canons over het onderhoud van de kerk en het opbergen van de Heilige Reserve, volgt een van de meest bekende conciliebesluiten uit de geschiedenis, canon 21: *Omnis*

utriusque sexus fidelis, over de paasplicht.³ Iedere gelovige, man of vrouw, die de jaren des onderscheids heeft bereikt, dient tenminste eenmaal per jaar zijn of haar zonden te biechten bij de eigen pastoor en vervolgens de opgelegde penitentie te doen. Ook dienen de gelovigen minstens eenmaal per jaar, met Pasen, te communie te gaan. Uit deze bepaling kunnen we afleiden dat tot 1215 de gelovigen weinig of helemaal niet te communie gingen: de paasplicht was geen beperking van de communiepraktijk maar juist een uitbreiding daarvan: van nul naar minstens één communie per jaar. In canon 22 geeft Innocentius een staaltje van zijn inzicht in de mens als psychosomatisch wezen: omdat een ziekte veroorzaakt kan worden door begane zonden, dienen behandelend geneesheren hun patiënten te verwijzen naar de geneesheren van de ziel (= priesters). Omdat de ziel waardevoller is dan het lichaam, is het aan geneesheren niet toegestaan om verboden medicijnen te gebruiken; mogelijk doelt Innocentius hierbij op toverij en voodoo-achtige gebruiken. Na enkele besluiten over het bisschopsambt (can. 23-26), bespreekt Innocentius de zielzorg, wat hem betreft 'de kunst der kunsten' (*ars artium regimen animarum [est]*). De bisschoppen dienen hoge eisen te stellen aan priesterkandidaten, en alleen degenen die echt geschikt zijn mogen tot priester worden gewijd. Het is immers beter om weinig goede dienaren te hebben dan veel slechte (can. 27).

geldzaken

Een ondermijning van de zielzorg en een smet op het priesterschap is volgens Innocentius de zogenoemde *beneficie-cumul*, dat wil zeggen het vergaren van allerlei ambten en de daaraan verbonden inkomsten terwijl men slechts een deel van die ambten kan vervullen (can 28-29). Belemmerende factoren zijn tevens: het bevoordelen van priesterkinderen (can 31) en het wegsluizen van de 'tienden' die nodig zijn voor het levensonderhoud van de pastoors. Na een heel stel besluiten van disciplinaire en juridische aard (can. 33-49) die getuigen van een slechte verstandhouding tussen de kerkelijke overheid en wereldlijke rechtbanken, volgen bepalingen over het huwelijk. Het is verboden om met bloedverwanten te trouwen (can. 50 en 52); elk huwelijk dient in het openbaar aangekondigd te worden en in het openbaar gesloten (can. 51). In eerste instantie komt het vreemd over dat deze huwelijksbepalingen tussen allerlei geldzaken worden vermeld. Met deze bepalingen wilde Innocentius aan het gezin echter meer waarborgen geven als zelfstandig economische eenheid. Door te verbieden dat verwanten met elkaar trouwen haalde hij het gezin uit de greep van de grootfamilie; met de publieke huwelijksluiting (en registratie) versterkte hij de rechtsbasis van beide echtelieden, vooral die van de vrouw. Zonder publiek huwelijk kwam het vaak voor dat, in geval van overlijden, de familie van de man er met de erfenis vandoor ging, waarbij vlakaf werd ontkend dat er ooit een huwelijk was geweest.

De kerk, met al haar instellingen en ambten, diende over voldoende materiële basis te beschikken. Daarvoor zorgden de opbrengst van kerkelijke bezittingen, schenkingen, inkomsten uit stichtingen, en vooral de tienden. De gelovigen dienden tien procent van de opbrengsten van hun land ter beschikking te stellen voor de bezoldiging van hun pastoor, het onderhoud van kerk en pastorie en de zorg voor weduwen, wezen, daklozen, behoeftigen et cetera (can. 53-56). Te midden van een hele rits canons over de gehoorzaamheid (en financiële plichten) die religieuze groeperingen verschuldigd zijn aan de bisschop (can

³ Colin Morris, *The Papal Monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*, Oxford 1989, 491.

57-66), volgt een interessante bepaling over relikwieën en aflaten (can. 62). Omstreeks 1200 wemelde het van de 'aflaatkramers': monniken die rondtrokken met relikwieën en aan het goedgelovige volk aflaten verkochten. Omdat de opbrengst bestemd was voor de armen, hoopten de schenkers zo vergeving van zonde (in ieder geval kwijtschelding van straffen) te verkrijgen. In die tijd maakte de kerk zich grote zorgen over de opkomende geldeconomie waarop ze nauwelijks greep had. Indien men geld in overvloed had, dan kon men dat maar beter aan de armen geven, vandaar Innocentius' aandacht voor aflaten of aalmoezen (destijds nagenoeg synoniemen van elkaar). Helaas, waar geld is, is bedrog, vandaar dat Innocentius aandrong op strengere controle op al die rondtrekkende zogenaamde monniken met hun 'geestelijke woekerpolissen'.⁴

joden, moslims en christenen verder uit elkaar

In de laatste canons betoogt Innocentius dat woeker een praktijk is waar christenen zich van dienen te onthouden maar waarmee joden zich des te meer bezighouden. Christenen dienen volgens hem solidair te zijn met de slachtoffers van deze woekeraars (can. 67). Daarna tast hij op onverbidelijke wijze door: joden en moslims moeten zich qua kledij onderscheiden van christenen, zo worden gemengde huwelijken voorkomen (can. 68); joden mogen geen beroep uitoefenen waardoor ze macht krijgen over christenen (can. 69); tot het christendom bekeerde joden dienen hun oude gewoontes op te geven (ca. 70). Het concilie eindigt met een oproep van de paus om weer eens op kruistocht te gaan waarvoor hij graag zijn eigen vermogen ter beschikking stelt. Sicilië wordt genoemd als vertrekbasis.

De verplichte scheiding tussen joden, moslims en christenen bestond ten tijde van Innocentius en Franciscus al eeuwen, zoals in de Spaanse metropool Toledo waar de drie bevolkingsgroepen bijna gelijkmatig vertegenwoordigd waren, maar wel strikt van elkaar gescheiden.⁵ In de bepalingen van Innocentius klinkt echter een kille grimmigheid door, zeker in het licht van de latere geschiedenis. In ieder geval vormen de joden en hun hoedanigheid van geldverstrekkers voor hem geen belemmering om een kruistocht te organiseren. Integendeel, hij maakte de kruistocht juist aantrekkelijk door aan (potentiële) kruisvaarders te beloven dat zij geen rente hoefden te betalen op leningen die zij bij joden waren aangegaan.⁶ Hoe het ook zij, de grote kruistocht die leidde tot de val van Damietta in Egypte in 1219, heeft Innocentius niet mee kunnen maken, want hij stierf op 16 juli 1216. Zijn conciliebepalingen werden echter overal binnen de westerse kerk overgenomen. Sommige bepalingen, zoals die over de 'paasplicht', werden (bijna) algemeen nageleefd. Andere bepalingen, zoals die over de verbetering van de priesteropleiding en die over het frequent houden van provinciale concilies, waren te hoog gegrepen maar bleven belangrijk als norm.

⁴ Vgl. Charles M.A. Caspers, 'Indulgences in the Low Countries, c. 1300 - c. 1520', in: Robert Swanson (ed.), *Promissory Notes on the Treasury of Merits. Indulgences in Late Medieval Europe* (= Brill's Companions to the Christian Tradition 5) Leiden/Boston 2006, 65-99. Zie ook het artikel van Krijn Pansters, 'Werken en aalmoezen in de middeleeuwen', in: *Franciscaans leven* 92 (2009) nr.3.

⁵ Omstreeks het jaar 300 was Toledo al een bisschopszetel, op zeker moment van een aartsbisschop. Van 712 tot 1085 was de stad in handen van de moren en zetel van een emir. In 1085 werd Toledo hoofdstad van de Kastiliaanse koning en belangrijkste bisschopszetel van Spanje. In 1559 verlegde Filips II de Spaanse residentie naar Madrid, waarna Toledo geleidelijk een klein stadje werd (CC).

⁶ Zie bijvoorbeeld Shlomo Simonsohn, *The Apostolic See and the Jews. Documents: 492-1404*, Toronto 1988, 71-100.

de christelijke strijder

Paus Innocentius was de machtigste der laatmiddeleeuwse pausen en onder zijn pontificaat was ook de kerk machtiger dan ooit. Na hem hebben kerk en pausdom heel wat stapjes terug moeten doen op politiek-maatschappelijk gebied, maar Innocentius' idealen leefden voort tot ver na de dertiende eeuw. Die idealen kleuren de zeventig canons van het vierde concilie van Lateranen, maar laten zich vooral typeren door het 'drievoudig Pasen': het aardse Jeruzalem, een goede zielzorg, het hemelse Jeruzalem. Het bereiken van ieder van deze drie doelen vereiste de volledige inzet van alle gelovigen, en inzet betekende vooral strijd. De christelijke taak om te strijden tegen de machten der duisternis (Efeziërs 5) werd in de late middeleeuwen heel concreet geïnterpreteerd: die machten waren binnen de christenheid de ketters die de eenheid der kerk aantastten en, meer nog, buiten de christenheid de moslims die het bestaan van de kerk bedreigden. In de voorstelling van de laatmiddeleeuwse kerk werd men dankzij het doopsel en vormsel soldaat in het leger van God, om dankzij de biecht en het sacrament des altaars sterk en op volle kracht te blijven. Innocentius beschouwde zichzelf als de in linnen geklede schrijver uit het boek Ezechiël, die de rechtvaardigen van Jeruzalem met een T op het voorhoofd tekende (Ezechiël 9).⁷ Dat teken werd door hem en zijn tijdgenoten beschouwd als een voorafbeelding van het kruis waarmee de kruisvaarders zich tooiden en trouwens ook van het kruis waarmee alle christenen door de bisschop getekend werden bij de toediening van het vormsel.⁸ Ook het huwelijk was van belang, want dankzij dit sacrament werden er nieuwe en goed gemotiveerde strijders gewonnen. De opwaardering van het sacrament van het vormsel en van het huwelijk ging samen met een grotere waardering voor de leek, zonder 'gewone gelovigen' kon de kerk de strijd immers niet winnen.

De bovengenoemde 'tegenbewegingen' maakten ook deel uit van deze martiale wereld; het is erg voorbarig om te denken dat de maatschappelijke marge destijds bestond uit een verzameling van allerlei pacifisten. Bepaald niet vredelievend was bijvoorbeeld de Brabantse begijn Maria van Oignies († 1213), een beroemdheid in haar tijd. Net als de bedelbroeders in Umbrië trok zij in Brabant met een bedelzak van deur tot deur om brood te vragen. In een van haar talrijke visioenen zag zij de zielen der kruisvaarders ten hemel stijgen. Zij was verdrietig omdat zij niet kon meestrijden omdat zij een vrouw was... Overigens zag deze Maria in een ander visioen 'nieuwe godsmannen' (= franciscanen en dominicanen), die met hun ijver voor het katholiek geloof en door het verkondigen van het evangelie, aan de wereld een nieuw aanschijn zouden geven.⁹ Maria van Oignies was met haar militante instelling bepaald geen randfiguur, en wellicht vormden de begijnen ook minder een tegenbeweging dan vaak is aangenomen. Wellicht geldt dit ook voor andere tegenbewegingen. De paus en de poverello waren elkaars pendant. De een gedroeg zich als patriarchale plaatsbekleder van Christus op aarde; de ander volgde Christus na door zich te laten vernederen. Ze stonden dus lijnrecht tegenover elkaar, zouden we kunnen denken. Maar ook zouden we kunnen

⁷ Hefele, *Histoire des Conciles*, V-2, 1322. Vgl. William J. Purkis, 'Stigmata on the First Crusade', in: Kate Cooper & Jeremy Gregory (ed.), *Signs, Wonders, Miracles. Representations of Divine Power in the Life of the Church*, Woodbridge 2005, 99-108.

⁸ Vgl. Charles M.A. Caspers, 'Het sacrament dat moed geeft. Grepen uit de geschiedenis van het vormsel', in: Herman Beck & Karl-Wilhelm Merks (ed.), *Over moed. De deugd van grens-ervaring en grensoverschrijding*, Budel 2001, 115-149.

⁹ Alcantara Mens, *Oorsprong en betekenis van de Nederlandse begijnen- en begardenbeweging. Vergelijkende studie: XIIde -XIIIde eeuw*, Antwerpen 1947 (met ettelijke voorbeelden van religieuze vrouwen die groot voorstander waren van de kruistochten, zoals Ida van Leeuwen, 247 (visioen 'nieuwe godsmannen', 260 (bedelen).

denken dat ze elkaar uitstekend aanvulden. Ik ben de laatste mening toegegaan. Samen geven Franciscus en Innocentius, die elkaar volgens de traditie bijzonder waardeerden, een evenwichtig beeld van de toenmalige katholieke kerk.¹⁰

CHARLES CASPERS

Buurmalsenlaan 13, 5043 XA Tilburg, is medewerker van het Titus Brandsma Instituut te Nijmegen. Tevens is hij voorzitter van de ondergroepsgroep 'Platform Moderne Devotie', die verbonden is aan de Radboud Universiteit.

---

¹⁰ Vgl. Clara Bruins, 'Franciscus en paus Innocentius III: een visionaire ontmoeting', in: *Franciscaans leven* 89 (2006), 277-283.